

УДК 353

***Рильська Вікторія Володимирівна,**
аспірант кафедри філософії, теорії та історії державного управління Національної академії державного управління при Президентові України.*

***Рыльская Виктория Владимировна,**
аспирант кафедры философии, теории и истории государственного управления Национальной академии государственного управления при Президенте Украины.*

***Viktoriia Volodymyrivna Rylska,**
graduate student of the faculty of Philosophy, Theory and History of Public Administration of the National Academy for Public Administration under the President of Ukraine.*

РОЗВИТОК РЕГІОНАЛЬНОГО САМОВРЯДУВАННЯ У КОНТЕКСТІ ЕВОЛЮЦІЇ УЯВЛЕНЬ ПРО ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ ПОДІЛ ВЛАДИ В УКРАЇНІ

Анотація. У статті проаналізовано аспекти формування та реалізації дієвої регіональної політики, підвищення впливу місцевого самоврядування на центральну владу.

Ключові слова: регіоналізм, адміністративно-територіальна реформа, регіональна політика, територіальна громада, муніципальна влада.

РАЗВИТИЕ РЕГИОНАЛЬНОГО САМОУПРАВЛЕНИЯ В КОНТЕКСТЕ ЭВОЛЮЦИИ ПРЕДСТАВЛЕНИЙ О ТЕРРИТОРИАЛЬНОМ ДЕЛЕНИИ ВЛАСТИ В УКРАИНЕ

Аннотация. В статье проанализированы аспекты формирования и реализации эффективной региональной политики, повышение влияния местного самоуправления на центральную власть.

Ключевые слова: регионализм, административно-территориальная реформа, региональная политика, территориальная община, муниципальные власти.

DEVELOPMENT OF REGIONAL GOVERNMENT IN THE CONTEXT OF THE EVOLUTION OF IDEAS ABOUT TERRITORIAL DIVISION OF POWER IN UKRAINE

Abstract. The formation and realization aspects efficient regional policy and the increase of regional government influence upon the central authority are analyzed in the article.

Keywords: regionalism, administrative-territorial reform, regional policy, local community, municipal authority.

Постановка проблеми. Територіальна влада в Україні переживає глибоку системну кризу. Вона не здатна ефективно впливати на процеси соціально-економічного, політичного розвитку територій, забезпеченню умов для кращої якості життя населення. Рівень управлінської культури держорганів та стан місцевого самоврядування не відповідають сучасним європейським стандартам і, відповідно, заважають стратегічному курсу країни на європейську інтеграцію.

Сьогодні для України актуальною проблемою є регіоналізм — соціально-економічний, політичний, етнокультурний. Теперішнє загострення регіональних протиріч яскраво послідовно проявляється під час виборчих кампаній. Ступінь суспільного напруження в Україні являє певну загрозу процесу побудови єдиної політичної нації з етнічних і культурно різнорідних груп населення.

Подоланню негативних тенденцій в соціальних і політичних процесах має слугувати адміністративно-територіальна реформа (далі — АТР). Система організації публічної влади і керування нею тісно пов'язані з територіальним управлінням держави, і між ними існують ті-

ний взаємозв'язок і взаємообумовленість. Тому адміністративно-територіальний устрій, що склався у 30-х рр. минулого сторіччя не дає можливості створити територіальні спільноти, що мають достатній обсяг матеріальних, фінансових ресурсів, розвинутої соціальної інфраструктури. Наявна на сьогодні система адміністративно-територіального поділу та виконавчої влади побудована не знизу догори, як це має бути, а навпаки — згори донизу. Подібна авторитарна споруда є досить стійкою, проте виключає активізацію місцевої ініціативи та мобілізацію власних ресурсів розвитку. Зазвичай регіони прагнуть розширити свої владні повноваження, водночас перекладаючи на центр забезпечення соціально-економічних потреб своїх жителів. Зрозуміло, що така модель територіального устрою потребує кардинальної перебудови [1].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Особлива важливість проблематики регіонального самоврядування та недостатня науково-теоретична розробка їх правової природи та їх імплементації у законодавство України неодноразово привертала увагу дослідників — як фахівців конституційного, муніци-

пального, так і міжнародного права. Серед них: М. Антонович, В. Барвіцький, Ю. Безбородов, Ф. Бенуа-Ромер, Ю. Бланк, М. Бондарь, В. Борденюк, О. Бурлак, П. Мартиненко, Д. Матвеєв, В. Мицик, Л. Мінгазов, Н. Мікула, В. Муравйов, О. Назаренко, Н. Нижник, Н. Оніщенко, А. Пеллет, Р. Петров, В. Погорілко, Н. Пронюк, М. Пухтинський, П. Рабінович, А. Санченко, М. Селівон, Д. Снідал, І. Софінська, Д. Стокер, Д. Терлецький, В. Толстих, Е. Топалова, О. Фрицький, О. Чумакова, Х. Хілгенберг, Р. Шапіро, В. Шаповал, Ю. Шемшученко, М. Шоу, Р. Штрайнтц та ін.

Заслужують на увагу праці, присвячені окремим аспектам функціонування міжнародних (європейських) правових стандартів місцевого самоврядування у національних правопорядках. Це, зокрема, роботи: М. Баймуратова, О. Батанова, Ю. Берестнева, С. Большакова, М. Гірняк, Н. Глевацької, В. Григор'єва, З. Демічевої, І. Демченка, В. Журавського, В. Кампо, В. Кравченка, А. Нортон, Л. Михайлишиної, М. Орзіха, В. Писаренка, М. Пітцика, Н. Пронюк, О. Пушкар, В. Рубцова, П. Трачука, К. Хімсворта.

Серед проблем, які потребують термінового розв'язання з метою закріплення та поглиблення системних перетворень, започаткованих в сучасній Україні, особливе місце займають проблеми формування та реалізації дієвої регіональної політики, підвищення впливу місцевого самоврядування на центральну владу. Вирішення цих проблем сприятиме збільшенню національного багатства

шляхом ефективного використання ресурсів кожного регіону, тісному співробітництву між ними, їх збалансованому та гармонічному розвитку.

Метою статті є дослідження особливостей розвитку регіонального самоврядування у контексті еволюції уявлень про територіальний поділ влади в Україні, розробці практичних рекомендацій щодо його вдосконалення.

Виклад основного матеріалу.

Світова практика свідчить: складні взаємовпливи процесів глобалізації з одного боку, та інтеграції — із іншого, зумовлюють підвищення значимості регіонів країн, які беруть участь в означених процесах. Зростає роль регіонів як економічних агентів міжнародного рівня, безпосередніх учасників міжнародного поділу праці. Відповідно, зростає значимість регіональних органів влади та органів місцевого самоврядування, якості регіональних суспільних інститутів загалом. Така ситуація висуває на порядок денний необхідність перегляду державної регіональної політики, статусу регіону в її межах, принципів взаємовідносин суб'єктів влади національного та регіонального рівня, їх повноважень і компетенцій. Здійснюючи такий перегляд, доцільно звернутися до європейського досвіду і кращих практик, накопичених у Європейському Союзі протягом десятиліть формування і здійснення ним регіональної політики на наднаціональному, національному та регіональному рівнях. На нинішньому етапі в межах європейської регіональної політики визнається, що саме регіон є тим

простором, де формується та підтримується конкурентоспроможність національних економік країн-членів Співтовариства, отже – конкурентоспроможність ЄС [2].

На разі Європейський Союз має ряд інструментів для проведення регіональної політики: Європейський фонд регіонального розвитку (ERDF), Європейський соціальний фонд (ESF), Європейський сільськогосподарський фонд (EAGGF), Європейський фонд риболовлі (FIFG). Крім того, Фонд єднання підтримує проекти у сфері екології та транспорту в тих країнах, де ВВП нижче 90 % від середнього по ЄС. Новим країнам-членам, які вступили в ЄС в 2004–2006 рр., надавалася допомога через два нових фонди: Структурної політики для підготовки до вступу (ISPA) і Спеціальної програми для розвитку села (Sapard).

Основні засади регіональної політики ЄС були викладені в лютому 1987 року в доповіді Європейської комісії “Єдині акти повинні мати успіх: нові перспективи для європейського співтовариства” [3]. Основною метою задекларованих у цьому документі намірів було гарантувати підприємцям будь-яких регіонів рівні можливості для завершення формування єдиного європейського ринку. З того часу міжрегіональне співробітництво набуло рис чи не головного інструменту розвитку європейського співтовариства. Ті ж самі засадничі принципи були ще раз наголошені у Маастрихтському Договорі 1991 р. [4], який висунув рекомендації організувати новий регіональний фонд для розвитку транспортної інфраструктури, яка б

сприяла вирівнюванню/зближенню країн ЄС, та розв’язання проблем довкілля. У зв’язку з цим, ЄС розробив універсальну регіональну статистичну систему класифікації, яка є найбільш придатним інструментом для оцінювання регіональним проблем і рівня регіональної економічної спроможності на теренах ЄС.

На нашу думку, враховуючі європейську практику, в Україні саме на рівні регіону повинна формуватись базова основа національної політики, яка передбачала б наявність законодавчого органу, можливість приймати самостійні економічні рішення, розробляти плани розвитку, систему освіти і культури. Місцеве самоуправління принципово повинно будуватися “знизу вгору”, об’єднуючи місцеві громади в регіони, делегуючи регіональній владі повноваження на здійснення політичних функцій з представництва в центральних органах [5]. Саме за таким принципом здійснюється реформа управління в європейських державах, а регіональне і місцеве самоуправління визнається одним з пріоритетів у розвитку Європейського Союзу, де місцеве і регіональне самоуправління ґрунтується на трьох основних принципах: субсидіарності, солідарності і доповнюваності [6].

Проблема пошуку оптимальної моделі територіальної організації держави, що відповідала б інтересам різних соціальних груп, оперативно й ефективно реагувала на сучасні глобальні виклики і трансформації, є актуальною як у теоретико-методологічному, так і в прикладному сенсі. Саме від ста-

більності територіальної структури і збалансованості відносин між центральними, регіональними та місцевими органами влади багато в чому залежить облаштування простору, що знаходиться під юрисдикцією національної держави, і врешті майбутнє цієї держави, її статус як самостійного актора світової політики і міжнародних відносин [7].

Невід'ємною частиною управління регіональним розвитком є відносно самостійна форма народовладдя — місцеве самоврядування. Його ідея має виток із часів існування територіальної сусідської общини. Місцеве самоврядування пройшло складний шлях, мало різні етапи і форми розвитку і зазнало впливу різних політичних культур. Становлення, зміцнення, та поступальний розвиток місцевого самоврядування відбувалися на потужному теоретико-методологічному підґрунті. До теоретико-методологічних джерел сучасного місцевого самоврядування відносяться:

- теорії природного права й природних прав вільної громади;
- господарська і громадська теорія місцевого самоврядування;
- державницька теорія місцевого самоврядування;
- соціологічні концепції місцевого самоврядування;
- теорії муніципального соціалізму й соціального обслуговування;
- теорія муніципального дуалізму і сучасна правова доктрина місцевого самоврядування.

Основні положення історично першої теорії вільної громади (теорія природних прав вільної громади, Франція, 1790 р., Конституція

Бельгії 1831 р.) базувалася на ідеях природного права й виходила з того, що право територіальної громади самостійно вирішувати свої справи таке ж, як права і свободи людини. Територіальна громада визнавалася незалежною від держави органічною корпорацією, що склалася природним шляхом, відповідно й її право на самоврядування виводиться з природи територіальної громади.

Згідно з теорією вільної громади, основними засадами організації, місцевого самоврядування є:

- виборність органів місцевого самоврядування членами громади;
- розподіл питань, віднесених до відання місцевого самоврядування на самоврядні та такі, що передоручені органам громади державою;
- місцеві справи: мають іншу, ніж державні справи, природу;
- органи місцевого самоврядування є органами відповідної територіальної громади і не входять до системи органів державної влади;
- органи державної влади не мають права втручатися у вирішення самоврядних питань, їх функція зводиться лише до адміністративного контролю за діяльністю органів місцевого самоврядування.

В основі господарської теорії місцевого самоврядування, що прийшла на зміну теорії природних прав вільної громади знаходиться запозичене з теорії природних прав вільної громади положення про те, що територіальний колектив є елементом громадянського суспільства, а, отже: місцеве самоврядування, недержавне за своєю природою, має власну компетенцію в сфері неполітичних відносин, до яких держава байдужа,

а саме — у місцевих громадських і господарських справах; держава не втручається в місцеві справи, вони вирішуються самими територіальними громадами; політичні питання відносяться до компетенції державної влади.

Приведені теорії отримали подальший розвиток у громадській теорії місцевого самоврядування, яка виходить з протиставлення територіальної громади державі, громадських інтересів — політичним, наполягає на повній самостійності органів самоврядування (дозволено все, що не заборонено законом), зміщує самоврядні територіальні одиниці з різного, роду приватно-правовими об'єднаннями (промисловими компаніями, благодійними фондами тощо). Однак існування таких об'єднань завжди має факультативний характер, а існування місцевих спільнот — обов'язковий. Цей факт об'єктивно вимагає діяльності територіальних громад в єдиному політично-правовому полі з державою.

До того ж самоврядування не можна повністю ототожнювати з громадським управлінням й у світі немає жодного практичного прикладу держави, яка зовсім не втручається в справи комун. Ця теорія виправдовує прояви автаркії, місцевого егоїзму. Постулати державної теорії місцевого самоврядування: місцеве самоврядування — це особлива організація державної влади, що ґрунтується на виборних началах; компетенція органів місцевого самоврядування визначається державою, “дозволено те, що передбачено законом”; на відміну від центрального управління, місце-

ве самоврядування здійснюється не державними чиновниками, а за допомогою місцевих спільнот, місцевих жителів, зацікавлених у місцевому самоврядуванні.

Крізь призму соціальної солідарності людей розглядають проблему місцевого самоврядування соціологічні концепції місцевого самоврядування і теорія муніципального соціалізму: люди вирішують проблеми лише об'єднавшись, здійснюючи обмін взаємними послугами й поширюючи солідарність до місцевого, обласного і національного рівня. Сутність теорії муніципального соціалізму полягає в: наділенні міської і сільської громади правами більш широкої автономії; збільшенні представництва населення в органах місцевого самоврядування; зміні державного і громадського життя шляхом реформ, соціалістичній еволюції, нереволюційній трансформації суспільства; створенні регіональних демократичних еліт, здатних протистояти центральним органам, і, таким чином, змінити владу в суспільстві.

Об'єктивні умови, в яких відбувається сучасний розвиток, полягають у динамічній територіальній концентрації робочої сили, капіталу, товарів, послуг, інформації, знань, технологій, наслідком чого є зростання нерівномірності розвитку територіальних громад та диспропорцій в добробуті громадян і, відповідно, територіальна соціальна нерівність. Економічна територіальна концентрація є сильним мотиватором динамічної міграції найбільш кваліфікованої економічно активної частини населення, наслідком чого

є як підвищення його щільності у великих та середніх містах і знелюднення сільських територій. Останні потерпають не тільки від зменшення економічної активності (скорочення інвестицій, втрата робочих місць, зменшення доходів населення), але й від скорочення обсягів як ринкових послуг (що обумовлено зменшенням підприємств, що їх надають), так і публічних (що є наслідком зменшення власних доходів місцевих бюджетів і недосконалої трансфертної політики держави). В таких умовах подальше зростання територіальних диспропорцій в економічному розвитку (що є об'єктивним) призводитиме до подальшого погіршення умов життя, насамперед у невеликих територіальних громадах.

У зв'язку з цим, завданням державної політики повинно бути запровадження на всій території країни однакових стандартизованих публічних послуг та забезпечення рівного доступу до них людини незалежно від місця її проживання. В іншому випадку консервуватиметься територіальна нерівність у доступі населення до якісної освіти, кваліфікованих медичних послуг, сучасних інформаційних технологій, якісної води тощо, а також посилюватимуться диспропорції у доступі різноманітних адміністративних послуг (як для населення, так і для бізнесу).

Територіальне вирівнювання умов життя населення, рівний доступ громадян та бізнесу до публічних послуг в умовах територіальної економічної концентрації у довгостроковому вимірі дозволяє створити можливості ендogenous розвитку людського потенціалу, що позитивно

впливатиме на підвищенні потенціалу розвитку територіальних громад. Саме така модель державної політики як країн Європейського Союзу, так і політики Спільноти в цілому, стає домінуючою на європейському континенті.

Ось чому найбільш суттєвим у децентралізації має бути передача повноважень щодо надання послуг на базовий рівень — територіальним громадам, що повинно супроводжуватися:

а) адекватним перерозподілом державних бюджетних ресурсів на користь громад. Такий перерозподіл не повинен бути пов'язаний лише з можливістю залишати частину державних податків на місцевому рівні, оскільки територіальна економічна концентрація не дозволить малочисленим територіальним громадам (майже половина з існуючих громад в країні — менше 2000 осіб) отримати необхідний ресурс для фінансування стандартизованих публічних послуг, через відсутність економічної основи розвитку. Фінансування стандартизованих послуг у разі неспроможності місцевого бюджету має здійснюватися з державного бюджету безпосередньо (без перерозподілу на регіональному рівні);

б) адміністративною реформою на центральному та регіональному (обласному та районному) рівнях. Обласний та районний рівень мають бути значно обмежені у функціях з реалізації обмеженого переліку завдань, пов'язаних з обслуговуванням спільних інтересів територіальних громад (певні рівні освіти, охорони здоров'я, внутрішньо регіональної інфраструктури, екологічної безпе-

ки). Натомість права територіальних громад по об'єднанню зусиль у питаннях розвитку доцільно значно розширити, дозволивши їм як акумулювання бюджетних ресурсів з метою виконання спільних проєктів, так і створення виконавчих структур з їх реалізації. У практику їх співпраці доцільно запровадити різноманітні договірні форми співробітництва, як це практикується у розвинутих країнах.

У контексті підвищення спроможності територіальних громад до розвитку можливим (бажаним) є укрупнення територіальних громад, що створює можливості економії на масштабі бюджетних ресурсів, насамперед державного бюджету. Така практика активно використовувалася у різних країнах Європи під час світової економічної та фінансової кризи. Проте, як правило, таке об'єднання у своїй основі базувалося на принципі добровільності. Очевидним вбачається твердження, що даний принцип є надзвичайно актуальним в період політичної нестабільності в державі, що притаманне нинішній ситуації в Україні. До того ж таке об'єднання обов'язково має стимулюватися (фінансово) державою після утворення нової, більш чисельної територіальної громади протягом 3–5 років. Доцільно також встановити прямі міжбюджетні відносини між територіальними громадами, якщо вони досягають певної чисельності населення, і державним бюджетом. Важливим є встановлення прямих міжбюджетних відносин з державним бюджетом і для малих міст, де проживає п'ята частина населення країни. Це значно підвищить

стимули до нарощування місцевих бюджетів невеликих територіальних громад, їх об'єднання, що сприятиме і створенню умов поліцентричного розвитку країни [8].

В теорії держави соціального добробуту й теорії соціального обслуговування органи місцевого самоврядування проголошуються інструментом соціального обслуговування, який забезпечує та охороняє однаково інтереси усіх класів та прошарків суспільства, пропонує послуги своїм мешканцям, організує обслуговування населення, трактує функції органів місцевого самоврядування як один з проявів надкласової природи держави загального добробуту. Реалізація цієї теорії вплинуло на становлення й функціонування місцевого самоврядування сучасного світу: зростає роль місцевих органів в наданні послуг населенню, в реалізації урядової політики на місцях, що в свою чергу стимулювало зацікавленість держави в ефективності місцевого управління; посилилася централізація податкової системи, контроль центру за діяльністю місцевого управління. Еволюція місцевого самоврядування, таким чином, значно посилила державну природу місцевих інститутів, зростивши місцеві справи із загальнодержавними та оставивши виборні місцеві установи в сильну адміністративну та фінансову залежність від центрального уряду.

Подвійний характер місцевого самоврядування знаходить своє відображення в концепції дуалізму повноважень місцевого самоврядування, згідно з якою органи місцевого самоврядування, здійснюючи

відповідні управлінські функції, виходять за межі місцевих інтересів і повинні діяти як інструмент державної адміністрації. Органи місцевого самоврядування є незалежними від держави лише в суто громадських справах, до яких держава байдужа, а у сфері політичній розглядаються як органи держави, що виконують її функції і повноваження.

Відповідно до цього вирішуються найважливіші громадсько-державні завдання:

- виключається роздвоєння влади, як призведе до політичної нестабільності та послаблення держави й її інститутів;

- утворюються можливості для більшості людей приймати безпосередню участь в управлінні справами суспільства та держави, що підвищує культурно-правовий рівень громадян та виховує в них відчуття поваги до законів;

- ліквідується розрив між суспільством та державою; досягається єдина мета — збереження та зміцнення суспільства і держави за наявності демократичних інститутів;

- держава більшою мірою входить в курс місцевих справ та приймає відповідні рішення, сутність яких узгоджується з інтересами людей; породжується спільний інтерес для громадян та державних органів, сутність якого полягає в будівництві життя, достойного кожної людини та, суспільства в цілому;

- управління суспільством на основі узгоджених дій перетворюється в єдиний процес творення.

Однак реалізація цих програмних положень можлива лише в соціально орієнтованій державі, яка утворює

мотивацію та стимули для розвитку ініціативи людей [9].

Висновки. Сьогодні, як ніколи, ми стоїмо перед гострою і невідкладною необхідністю проведення кардинальної реформи системи місцевого самоврядування, враховуючи і засади вітчизняних традицій, і європейські стандарти.

Серед напрямків вдосконалення системи можна відокремити, поперше, забезпечення безумовної і максимальної “прозорості” в діяльності муніципальної влади, проведення з її боку режиму постійного діалогу з населенням, використання для цих цілей усього арсеналу форм і засобів, які забезпечують гласність місцевого самоврядування. Адже гласність — один з основних принципів місцевого самоврядування, передумова його повноцінного функціонування. Для залучення пересічних громадян і громад в процес управління вони, насамперед, повинні бути обізнаними в стані справ, в наявності тих чи інших місцевих програм и проблем. Тоді і можна бути стверджувати, що ми наближаємось до реалізації принципів самоврядування.

По-друге, вкрай необхідно удосконалити механізми реалізації прав і свобод людини і громадянина на місцях. Місцеве самоврядування, як самостійна підсистема публічної влади, найбільш наближена до населення, повинна знати, на якому рівні знаходиться це важливе питання, та вирішувати його, забезпечувати надання населенню якісних адміністративних, управлінських і соціальних послуг згідно з європейськими стандартами соціальної держави.

По-третє, необхідно здійснити вичерпні заходи щодо трансформації територіальної організації влади відповідно до Конституції України та принципів Європейської хартії місцевого самоврядування. З метою державного регулювання територіального розвитку нам потрібна чітка програма і координація заходів щодо прискорення адміністративно-територіальної реформи на місцевому і регіональному рівнях. Регіони повинні мати ефективний інструмент здійснення динамічного, збалансованого соціально-економічного розвитку. Всі ці реформи спрямовані на децентралізацію влади, зниження регіональних розбіжностей, трансформацію владних інституцій, і відповідають новим вимогам економічного розвитку, принципам транснаціональній співпраці між регіонами. При цьому необхідним елементом системи територіальної організації влади в Україні має бути самостійне, дієве місцеве самоврядування на всіх рівнях адміністративно-територіального устрою, що, в свою чергу, потребує формування повноцінної системи місцевого і регіонального самоврядування згідно зі стандартами Ради Європи.

Не можна забувати про те, що успіх реформи місцевого самоврядування залежить й від розв'язання гострої проблеми матеріально-фінансового забезпечення і формування самодостатніх територіальних громад. Для цього слід створити належний механізм надання міжбюджетних трансфертів, сприяти збільшенню доходної частини місцевих бюджетів через підсилення системи

місцевих податків і зборів; підвищити ефективність використання комунальної власності, прийняти закони “Про комунальну власність”, “Про місцеві податки і збори”.

Вирішення означених проблем є можливим тільки за умов комплексного підходу до реформування системи місцевого самоврядування [10].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Гриневич В. В.* Адміністративно-територіальна реформа в Україні: проблеми і перспективи / В. В. Гриневич // Актуальні проблеми та перспективи розвитку публічного управління матеріали Всеукр. підсумк. наук.-практ. конф. за міжнар. участю. 25 жовт. 2013 р. – Одеса: ОРІДУ НАДУ, 2013. – 446 с.
2. *Конкурентоспроможність* регіонів України: стан і проблеми. – Робочі матеріали до Круглого столу 28 травня 2008 р. – К.: – 54 с.
3. *Європейська інтеграція: крок за кроком*: Посібник. – К.: Фонд “Європа ХХ1”, 2001. – 216 с. – (Роль ЗМІ у сприянні європейській інтеграції України); або на сайті Фонду “Європа ХХ1” – <http://old.europexxi.kiev.ua/ukrainian/program/zmi/book3/036.html>
4. *Treaty on European Union* [Електронний документ]. – <http://www.eurotreaties.com/maastrichttext.html>. Title II : Provisions Amending the Treaty Establishing the European Economic Community with a View to Establishing the European Community. Eurotreaties.com is part of the British Management Data Foundation and has been set up to bring together the basic information on the European Treaties.

5. *Про Концепцію* державної регіональної політики: Указ Президента України // Офіційний вісник України. — 2001. — № 22. — Ст. 983; Концепція державної регіональної політики України: Затверджено II Всеукраїнським з'їздом Співки лідерів місцевих та регіональних влад України 9 вересня 2000 року // Голос України. — 2000. — 4 лист. — С. 4–7.
6. *Хоруженко О.* Становлення регіонального самоврядування в Україні в контексті європейської інтеграції / О. Хоруженко. — Режим доступу: <http://dialogs.org.ua>
7. *Матвієнко А. С.* Політико-правові засади територіальної організації держави: світовий досвід і Україна / А. С. Матвієнко // . — Режим доступу: <http://idpna.org.ua>
8. *Романюк С. А.* Децентралізація влади та розвиток громад / С. А. Романюк // Місцеве самоврядування — основа сталого розвитку України: матеріали щорічної Всеукр. наук.-практ. конф. за міжнар. участю (Київ, 16 трав. 2014 р.): у 2 т. / за наук. ред. Ю. В. Ковбасюка, К. О. Ващенка, С. В. Загороднюка. — К.: НАДУ, 2014. — Т. 1. — 244 с.
9. *Семенов В. Ф., Герасименко В. Г., Горбань Г. П., Богадзьорова Л. М.* Управління регіональним розвитком туризму: навч. посіб. — Одеса: Одес. держ. екон. ун-т, 2011. — 225 с.
10. *Тітов М. І.* Європейський вектор розвитку місцевого самоврядування в Україні / М. І. Тітов // Проблеми реформування місцевого самоврядування України в контексті наближення до європейських стандартів: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Харків, 28 жовт. 2009 р. / редкол.: Ю. П. Битяк, І. В. Яковюк, Г. В. Чапала. — Х.: ШЦ держ. буд-ва та місц. самоврядування, 2009 — 223 с.